

Ο ΘΕΟΣ ΤΗΣ ΒΙΒΛΟΥ
ΚΑΙ Ο ΘΕΟΣ ΤΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΩΝ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Σταῦρος Ζουμπουλάκης

Γιά τήν ἔκδοση τοῦ παρόντος βιβλίου συνέβαλε γενναιόδωρα τό Κοινοφελές Ἰδρυμα Κοινωνικοῦ καί Πολιτιστικοῦ Ἔργου (ΚΙΚΠΕ). Εὐχαριστοῦμε θερμά τό Διοικητικό Συμβούλιο τοῦ Ἰδρύματος γιά τήν εὐγενική χορηγία.

ΑΡΤΟΣ ΖΩΗΣ

ΑΡΤΟΣ ΖΩΗΣ
Ἀθήνα 2012

Οι Έκδόσεις Άρτος Ζωής
ἀνήκουν στο
ΛΥΜΠΕΡΟΠΟΥΛΕΙΟ ΙΔΡΥΜΑ
Άρτος Ζωής
Μπουμπουλίνας 28, 106 82 Ἀθήνα
Τηλ.: 210 88 24 547 – Fax: 210 82 28 791
e-mail: artos@otenet.gr
www.artoszoes.gr

Τό Διοικητικό Συμβούλιο τοῦ Ἰδρύματος:

Σταῦρος Ζουμπουλάκης	Πρόεδρος
Ἀντώνιος Δικαῖος	Γραμματέας
Δημήτριος Πασσάκος	Ταμίας
Ἰωάννης Σεργόπουλος	Σύμβουλος
Πέτρος Γιατζάκης	Σύμβουλος
Εὐάγγελος Καλογερόπουλος	Σύμβουλος
Παντελής Καλαϊτζίδης	Σύμβουλος

© 2012, Άρτος Ζωής

Διορθώσεις: Κώστας Σπαθαράκης

Σχεδιασμός ἐξωφύλλου: Μαρία Τσουμαχίδου

Ἐπεξεργασία κειμένου, σελιδοποίηση:

Ἰωάν. Σαντοριναῖος & Σία Ε.Ε.

ISBN: 978-960-8053-39-7

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Χαιρετισμός (Σταῦρος Ζουμπουλάκης)	11
Α΄ Συνεδρία (πρόεδρος: Στέλιος Βιρβιδάκης)	
Παῦλος Καλλιγᾶς, Θεός καί θεολογία στό ἔργο τοῦ Πλάτωνα	15
Βασίλης Κάλφας, <i>Εἶναι ἀναγκαῖος ὁ Θεός στή φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη;</i>	28
Κατερίνα Ἱεροδιακόνου, <i>Ἡ θεολογία τῶν Στωικῶν</i>	46
Ἐλένη Περδικούρη, <i>Ὁ Θεός στόν Πλωτῖνο: Νοῦς ἢ Ἔν;</i>	69
Συζήτηση	86
Β΄ Συνεδρία (πρόεδρος: π. Δημήτριος Μπαθρέλλος)	
Δημήτρης Καϊμάκης, <i>Ὁ Θεός τῆς Πεντατεύχου</i>	101
Μυρτώ Θεοχάρους, <i>Ὁ Θεός σέ ἀγωνία: τό προφητικό βίωμα τοῦ θείου διλήμματος μεταξύ δικαιοσύνης καί ἀγάπης</i>	117
Χρῆστος Καρακόλης, <i>Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος: Τό ἀποκλειστικά παλαιδιαθηκικό ὑπόβαθρο, ἡ μετεξέλιξη καί ἡ θεολογική σημασία τοῦ ὄρου «Λόγος» στό Κατά Ἰωάννην Εὐαγγέλιο</i>	140
Χαράλαμπος Ἀτματζίδης, <i>Μονοθεϊσμός καί ἀρχέγονος χριστιανισμός. Τό παράδειγμα τοῦ 1 Κορ 8:1-6</i>	163
Συζήτηση	205

Γ' Συνεδρία (πρόεδρος: Χρήστος Καρακόλης)	
π. Δημήτριος Μπαθρέλλος, 'Ο Θεός τῆς Βίβλου καί ὁ Θεός τῶν φιλοσόφων στήν πατερική θεολογία.....	219
Θάνος Σαμαρτζῆς, 'Η καθαρή ἐνέργεια στόν Θωμᾶ Ἀκινάτη.....	249
Παναγιώτης Κανταρτζῆς, 'Ο Λούθηρος, ἡ θεολογία τοῦ Σταυροῦ καί ὁ σταυρός τοῦ θεολόγου.....	283
Συζήτηση.....	304
Δ' Συνεδρία (πρόεδρος: Βασίλης Κάλφας)	
Θοδωρῆς Δρίτσας, Πασκάλ καί Ντεκάρτ: ὁ Θεός πού κρύβεται καί ὁ φανερός Θεός.....	319
Ἄρης Στυλιανοῦ, 'Ο Θεός τοῦ Σπινόζα.....	344
Κώστας Ἀνδρουλιδάκης, 'Ο Κάντ σέ ἀναζήτηση τοῦ Θεοῦ.....	358
Γιάννης Πίσσης, Οἱ διενέξεις γιά τόν πανθεισμό καί τόν ἀθεισμό στήν κλασική γερμανική φιλοσοφία.....	402
Γιώργος Φαράκλας, «Καί ὁ λόγος σὰρξ ἐγένετο». 'Η ὀρθολογικότητα τοῦ χριστιανισμοῦ κατά τόν Ἐγελο.....	420
Συζήτηση.....	453
Ε' Συνεδρία (πρόεδρος: Ἄρης Στυλιανοῦ)	
Βασιλική Τσακίρη, 'Ο Θεός ὡς παράδοξο στή σκέψη τοῦ Κίρκεγκωρ.....	459
Σταῦρος Ζουμπουλάκης, Ἀθήνα καί Ἱερουσαλήμ: Ποῦ κατοικεῖ τελικά ὁ Σεστώφ;.....	481

Νικόλαος Ἀσπροῦλης, <i>Quid Athenae Hierosolymis?</i> Τό δῖλημμα πίστη ἢ/καί λογική στή θεολογία. Οἱ προτάσεις τῆς ρωσικῆς θεολογικῆς καί φιλοσοφικῆς σκέψης.....	501
Στέλιος Βιρβιδάκης, <i>Μιά νέα μορφή πανενθείσμοῦ</i>	532
π. Εὐάγγελος Γκανᾶς, <i>Εἶναι ἡ σύγχρονη ἐνασχόληση τῶν φιλοσόφων μέ τόν Παῦλο καλά νέα γιά τούς χριστιανούς;</i>	550
Συζήτηση.....	574

Γιάννης Πίσσης

Οι διενέξεις για τόν πανθεισμό
καί τόν άθεισμό στην κλασική
γερμανική φιλοσοφία

Η περίοδος τής κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας, από τόν Κάντ ως τόν Χέγκελ, σηματοδεύτηκε από τρεις φιλοσοφικο-θεολογικές διενέξεις, τή διένεξη για τόν πανθεισμό (Pantheismusstreit, 1785-1786), τή διένεξη για τόν άθεισμό (Atheismusstreit, 1798-1799) και τή διένεξη για τόν θεισμό ή περί τών θείων (Theismusstreit ή Streit um die Göttlichen Dinge, 1811-1812). Οι τρεις διενέξεις αποτυπώνουν μιά ιστορική τομή στη σχέση τής φιλοσοφίας μέ τή θετική θρησκεία: τήν κρίση τής ιδέας ενός φιλοσοφικά θεμελιωμένου θεισμοῦ. Ένα κεντρικό νήμα πού συνδέει τίς τρεις διενέξεις ορίζεται από τόν Γιακόμπι, ό όποιος προκάλεσε τήν πρώτη και τήν τρίτη και παρενέβη αποφασιστικά στη δεύτερη διένεξη. Η παρουσίαση ακολουθεί αυτό τό κεντρικό νήμα και πραγματεύεται τίς δύο πρώτες διενέξεις.

Η διένεξη για τόν πανθεισμό

Τό αντικείμενο τής πρώτης διένεξης ήταν καταρχήν άν ό Λέσσινγκ, έμβληματική μορφή τοῦ γερμανικοῦ διαφωτισμοῦ, είχε στό τέλος τής ζωῆς του ένστερνιστεῖ τόν

σπινοζισμό. Αυτό υποστήριξε ό Γιακόμπι, αποκαλύπτοντας τούς διαλόγους πού είχε μέ τόν Λέσσινγκ λίγο καιρό πρίν από τό θάνατό του. Σέ αυτούς τούς διαλόγους ό Λέσσινγκ δηλώνει: «Οι όρθόδοξες αντιλήψεις για τή θεότητα δέν μου λένε πιά τίποτα», και διατυπώνει τό πανθειστικό του credo: «Έν και πάν! Δέν ξέρω τίποτε άλλο».¹ Από τήν άλλη, ό Μέντελσον, φίλος τοῦ Λέσσινγκ, ανέλαβε νά υπερασπιστεῖ τόν Λέσσινγκ απέναντι στην υποψία τοῦ άθεισμοῦ, άμφισβητώντας άν κατάλαβε ό Γιακόμπι μέ ποιό πνεῦμα εἶπε ό,τι εἶπε ό Λέσσινγκ.

Η σημασία τής διένεξης εκτείνεται όμως πέρα από τό αρχικό βιογραφικό ερώτημα. Και αυτό γιατί ό Γιακόμπι —στό βιβλίο του πού πυροδότησε τή διένεξη (Γιά τή θεωρία τοῦ Σπινόζα σέ επιστολές πρὸς τόν Μόζες Μέντελσον, 1785)— διατύπωνε τή θέση ότι κάθε συνεπής όρθολογική φιλοσοφία, πού ακολουθεῖ δηλαδή τό δρόμο τής απόδειξης, οδηγεί αναπόφευκτα στον σπινοζισμό, δηλαδή κατά Γιακόμπι στον άθεισμό. Καθώς ζητᾶ τόν αποχρώντα λόγο για τό καθετί, τούς όρους του, μιά τέτοια φιλοσοφία ζητᾶ κάθε φορά τή σύνδεση σύμφωνα μέ κάποιους αναγκαίους νόμους, όποτε μένει στη συνάφεια μιᾶς αναγκαίας τάξης, στη συνάφεια τής φύσης.² Μπορεῖ κανείς νά θέσει τήν ἴδια τήν τάξη ως τό απόλυτο. Δέν μπορεῖ όμως ποτέ νά φτάσει σέ μιά απόλυτη, πρώτη αρχή στίς αλυσίδες

¹ Friedrich Heinrich Jacobi, *Über die Lehre des Spinoza in Briefen an den Herrn Moses Mendelssohn* (1785), Meiner, Αμβούργο 2000, σ. 22.

² Πρβλ. προπάντων τήν περίφημη προσθήκη VII στη δεύτερη έκδοση: Jacobi, *ό.π.*, σ. 271-293, ιδίως σ. 284 κ.έ.

τῶν ὄρων, σέ μιά αἰτία τῆς τάξης. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο, ἡ γνώση μένει σύμφωνα μέ τόν Γιακόμπι μετέωρη, χωρίς ἓνα ἀσφαλές θεμέλιο. Ὁ ἴδιος ὁ Γιακόμπι βρίσκει τό ἀπαραίτητο ὑπερφυσικό, ὑπερβατικό θεμέλιο μέ ἓνα ἄλμα στήν πίστη, μέ ἓνα «σάλτο μορτάλε»³ ἔξω ἀπό τή συνάφεια τῆς ἀναγκαιότητας.

Σέ αὐτό τό σημεῖο θά πρέπει νά ἀποφευχθεῖ μιά συνήθης παρανόηση, γιά τήν ὁποία δίνει λαβή ὁ ἴδιος ὁ Γιακόμπι μέ τήν εὐλαβή γλώσσα του καί μέ ὀρισμένα παραθέματα τοῦ βιβλίου του. Ἡ «πίστη» τοῦ Γιακόμπι δέν σημαίνει λοιπόν τή θετική θρησκευτική πίστη, τό «σάλτο μορτάλε» δέν ὁδηγεῖ ἄμεσα στόν Θεό τῆς Βίβλου. Ὁ Γιακόμπι μιλά γιά μιά φυσική πίστη ἢ γιά ἓνα αἶσθημα, μιά ἄμεση βεβαιότητα τοῦ φυσικοῦ ἀνθρώπου. Πιστεύουμε, ἔχουμε τήν ἄμεση βεβαιότητα, ὅτι εἴμαστε ἐλεύθεροι, ἀρχή καί αἰτία τῶν πράξεών μας ἔξω ἀπό τό μηχανισμό τῆς ἀναγκαιότητας. Ὡς ἀρχή καί αἰτία τοῦ κόσμου πιστεύουμε ἀντίστοιχα ἓναν προσωπικό Θεό, ἐκτός τοῦ κόσμου.⁴ Ὁ θεϊσμός θεμελιώνεται λοιπόν σέ μιά φυσική πίστη, σέ ἓνα ἄμεσο αἶσθημα.

Ὁ Μέντελσον, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἐκπροσωπεῖ τόν κανόνα τῆς ὀρθολογιστικῆς μεταφυσικῆς τοῦ γερμανικοῦ διαφωτισμοῦ. Ἡ γνώση ἀπό τά ἀντικείμενα τῆς φύσης, τῆς ἐμπειρίας, ἐπεκτείνεται μέ συλλογισμούς σέ ὑπεραισθητά ἀντικείμενα: τόν Θεό καί τήν ὑποστασιακή ἢ καί ἀθάνατη ψυχή. Μέ αὐτό τόν τρόπο, ἡ ὀρθολογιστική μεταφυσική θεμελιώνει μιά φυσική

³ Ὁ.π., σ. 26.

⁴ Βλ. ὁ.π., σ. 289 κ.έ.

θρησκεία, μιά θρησκεία τοῦ Λόγου. Στά κείμενα τοῦ Μέντελσον τά σχετικά μέ τή διένεξη ἐντοπίζεται ὅμως μιά μοιραία ἀμφισημία. Ὄταν ὁ θεωρητικός Λόγος μέ τούς συλλογισμούς του κινδυνεύει νά μπεῖ σέ σκεπτικιστικές ἢ ἀθεϊστικές ἀτραπούς, ὀφείλει νά στραφεῖ στόν κοινό νοῦ προκειμένου νά προσανατολιστεῖ.⁵ Τί εἶναι ὅμως αὐτός ὁ κοινός νοῦς; Ἄν εἶναι μιά ἀνεξέλεγκτη ἀρχή, στήν ὁποία ὁ Λόγος ὀφείλει νά συμμορφωθεῖ, τότε ἡ θέση τοῦ Μέντελσον πλησιάζει ἐπικίνδυνα τή θέση τοῦ Γιακόμπι. Αὐτήν τήν ἀναπάντεχη σύγκλιση ἐπισήμανε ὁ νεαρός Τόμας Βίτσηνμαν (Tomas Witzemann) σέ ἓνα ἀνώνυμο κείμενο.⁶ Τήν ἐπισήμανση τοῦ Βίτσηνμαν ἀκολούθησε κατόπιν ὁ Κάντ στήν παρέμβαση του στή διένεξη. Μέ τήν παρέμβαση τοῦ Κάντ θά κλείσει ἐδῶ ἡ ἀναφορά στήν πρώτη διένεξη.

Ἄμφότερες οἱ παρατάξεις ἀνέμεναν τήν ὑποστήριξη

⁵ Βλ. Moses Mendelssohn, *Morgenstunden* (1785), Reclam, Στουτγάρδη 1979, σ. 92 κ.έ. (παράγραφοι IX, X), καί τοῦ ἴδιου, *An die Freunde Lessings* (1786), στό H. Scholz (ἐπιμ.), *Die Hauptschriften zum Pantheismusstreit zwischen Jacobi und Mendelssohn*, Reuther & Reichard, Βερολίνο 1916, σ. 283-325: 307 κ.έ., 314.

⁶ *Die Resultate der Jacobischen und Mendelssohnschen Philosophie, kritisch untersucht von einem Freiwilligen*, Λειψία 1786. Γιά τήν παρέμβαση τοῦ Βίτσηνμαν καί γιά τή διένεξη ἐν γένει, πρβλ. Frederick C. Beiser, *The Fate of Reason. German Philosophy from Kant to Fichte*, Harvard UP, Καίμπριτζ Μασ. 1987, σ. 110 κ.έ. Γιά τή διένεξη πρβλ. ἀκόμη Δημήτρης Καρύδας, «Pantheismusstreit. Ἡ διένεξη περί τοῦ Σπινόζα στόν ὕστερο γερμανικό διαφωτισμό», περ. Ἀξιολογικά, εἰδικό τχ. 2, 2002, σ. 173-190. Hermann Timm, *Gott und die Freiheit. Studien zur Religionsphilosophie der Goethezeit*, τόμ. 1: *Die Spinozarennaissance*, Vittorio Klostermann, Φραγκφούρτη 1974.

του Κάντ. Ο μόν Γιακόμπι επικαλούνταν τήν κατεδαφιστική καντιανή κριτική τῆς ὀρθολογιστικῆς μεταφυσικῆς καί τή θέση τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ Λόγου ὅτι ὁ Θεός καί ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀντικείμενα πίστεως καί ὄχι γνώσης.⁷ Οἱ δέ γύρω ἀπό τόν Μέντελσον, ὁ ὁποῖος πέθανε κατά τή διάρκεια τῆς διένεξης, ἀνέμεναν ἀπό τόν Κάντ νά ὑπερασπιστεῖ τήν παράταξη τοῦ Λόγου. Ἐπεσήμαιναν ἀκόμη στόν Κάντ ὅτι ὄφειλε νά ὑπερασπιστεῖ καί τόν ἑαυτό του, καθῶς ὁ Γιακόμπι εἶχε σέ δύο πονηρές ὑποσημειώσεις τοῦ βιβλίου του ἐπεξηγήσει τή σπινοζική μία ὑπόσταση (Θεός ἢ Φύση) μέ χωρία ἀπό τήν Κριτική τοῦ καθαροῦ Λόγου. Ὁ Γιακόμπι παρέθετε συγκεκριμένα, πρῶτον, ἕνα χωρίο γιά τό χωρο καί τό χρόνο ὡς ὀλότητες πού προηγούνται τῶν μερῶν τους, ἀντί νά ἀποτελοῦν ἀθροίσματα τῶν μερῶν τους, καί, δεύτερον, ἕνα χωρίο γιά τήν υπερβατολογική αὐτοσυνείδηση, τό ἐγώ ἐν γένει, προκειμένου νά ἐξηγήσει τή σπινοζική ἀπόλυτη σκέψη ὡς κατηγορημα τῆς μίας ὑπόστασης.⁸ Ὁ ἀναγνώστης ἄς κρατήσῃ κατά νοῦ αὐτή τή συσχέτιση μεταξύ Κάντ καί Σπινόζα, καθῶς θά τή συναντήσῃ καί πάλι στά ἐπόμενα, σέ σχέση μέ τή δεύτερη διένεξη.

Στήν παρέμβασή του στή διένεξη —στό δοκίμιο «Τί σημαίνει: προσανατολίζομαι στή σκέψη;» τοῦ 1786— ὁ Κάντ παραλαμβάνει ἀπό τόν Μέντελσον τήν ἔννοια τοῦ

⁷ Πρβλ. Friedrich Heinrich Jacobi, *Wider Mendelssohns Beschuldigungen* (1786), στό K. Hammacher καί I.-M. Pischke (ἐπιμ.), *Jacobi Werke*, 1.1, Meiner, Ἀμβούργο 1998, σ. 269-331: 320 κ.έ.

⁸ Βλ. Jacobi, *Über die Lehre des Spinoza*, ὁ.π., σ. 91 κ.έ. καί 101 κ.έ.

προσανατολισμοῦ καί ἐπισημαίνει τήν ἀμφισημία, τό πάτημα πού ὁ Μέντελσον δίνει στόν Γιακόμπι. Ἐκεῖνο βάσει τοῦ ὁποῖου θά προσανατολιστεῖ ὁ Λόγος δέν εἶναι οὔτε γνώση, βάσει ἀπόδειξης, οὔτε ὅμως μιά «ἐμπνευση τοῦ Λόγου»,⁹ ὅπως γιά τόν Γιακόμπι πού ἀνοίγει τήν πόρτα στήν αὐθαιρεσία, σέ μιά «πίστη πού μπορεῖ νά φτιάξει ὁ καθένας κατά τό δοκοῦν».¹⁰ Δέν εἶναι γνώση, γιατί —σύμφωνα μέ τό δίδαγμα τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ Λόγου— ὅταν ὁ Λόγος ἐπιχειρεῖ μέ συλλογισμούς νά ὑπερβεῖ τό πεδίο τῆς ἐμπειρίας, πέφτει σέ παραλογισμούς καί ἀντινομίες. Μέ αὐτό τόν τρόπο, ὁ Κάντ ἀποκρούει καί τήν ὑπόνοια τοῦ σπινοζισμοῦ: ὁ τελευταῖος εἶναι ἐξίσου ἀστήρικτος ὅσο ὁ ἀντίθετος ἰσχυρισμός ἐνός Θεοῦ χωριστοῦ ἀπό τόν κόσμο.¹¹ Πέρα ἀπό τό πεδίο τῆς ἐμπειρίας, ὁ Λόγος ἀναφέρεται μονάχα στόν ἑαυτό του, δικαιούται ὅμως κιόλας νά προσανατολιστεῖ μέ βάση τόν ἑαυτό του, μόνο καί μόνο μέ βάση τήν ἀνάγκη του νά προσανατολιστεῖ. Ὁ Κάντ μιλά γιά μιά ἔλλογη πίστη, μιά «πίστη τοῦ Λόγου».¹² Προπάντων στό πρακτικό πεδίο δικαιούμαστε καί ὀφεί-

⁹ Immanuel Kant, «Was heißt: Sich im Denken orientieren?», στό *Kants gesammelte Schriften*, ἔκδοση τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν τοῦ Βερολίνου, Georg Reimer καί στή συνέχεια Walter de Gruyter, Βερολίνο 1902 κ.έ. (στό ἐξῆς AA), τόμ. 8, σ. 133-147: 140· καί «Τί σημαίνει: Προσανατολίζομαι στή σκέψη;», *Τέσσερα δοκίμια κριτικῆς φιλοσοφίας*, μτφρ., εἰσαγ., ὑπόμνημα Γιάννης Πίσσης, Νῆσος, Ἀθήνα 2012, σ. 41-60: 51.

¹⁰ Ὁ.π., σ. 143 (σ. 55).

¹¹ Βλ. ὁ.π.

¹² Ὁ.π., σ. 140 (σ. 51). Γιά τήν «ἀνάγκη» τοῦ Λόγου, βλ. ὁ.π., σ. 136 κ.έ. (σ. 46 κ.έ.).

λουμε να υποβάλλουμε την έννοια του Θεού «τήν οποία ο καθαρός πρακτικός Λόγος μας υποχρεώνει να φτιάξουμε οι ίδιοι για τον εαυτό μας».¹³ Ο πρακτικός Λόγος μας υποχρεώνει να ζητούμε το ύψιστο αγαθό, τη σύμπτωση ήθικότητας και ευδαιμονίας, μόνο μέσα από την επιδίωξη της καθαρής ήθικότητας, μέσα από το δρόμο της αρετής, και οδηγεί στο αίτημα της ύπαρξης του Θεού ως έγγυητή αυτής της σύμπτωσης. Με αυτήν την έννοια, δικαιούμαστε να αποδίδουμε στον Θεό ανθρωπομορφικά μιά πανάγαθη βούληση.

Όποτε όχι μόνον ο θεωρητικός αλλά πάντως ο πρακτικός Λόγος, ή αυτονομία της ήθικότητας, σώζει τον θεισμό. Αυτή όμως ή πεποίθηση κλονίστηκε με τη δεύτερη διένεξη.

Η διένεξη για τον άθεϊσμό

Τό αντικείμενο της δεύτερης διένεξης ήταν ή τροπή που έδωσε στην καντιανή ήθικοθεολογία (ή οποία ενδιαμέσως είχε μιά περιπετειώδη καριέρα στην προτεσταντική θεολογία της εποχής)¹⁴ ο Φίχτε. Τό άρθρο

¹³ Kant, «Von einem neuerdings erhobenen vornehmen Ton in der Philosophie», AA, τόμ. 8, σ. 389-406: 401· και «Περί ενός αριστοκρατικού τόνου που πρόσφατα υψώθηκε στη φιλοσοφία», *Τέσσερα δοκίμια*, ό.π., σ. 81-104: 97.

¹⁴ Για την αξιοποίηση του Κάντ από τη «φωτισμένη» (aufgeklärte) τάση της προτεσταντικής θεολογίας της εποχής, που έρμηνευε δηλαδή τά δόγματα της χριστιανικής πίστης απλώς συμβολικά, πρβλ. (σέ σχέση με τον άμεσο περίγυρο της διένεξης για τον άθεϊσμό στην Ίένα) Martin Ohst, «Der theologie- und kirchengeschichtliche Hintergrund des Atheismusstreits», στό K.-M. Kodalle και M. Ohst (έπιμ.),

του Φίχτε «Γιά τό θεμέλιο της πίστης μας σέ μιά θεική διακυβέρνηση του κόσμου» προκάλεσε ένα πραγματικό σκάνδαλο, όταν δημοσιεύτηκε τό 1798 στό περιοδικό *Philosophisches Journal*, που εξέδιδαν ο Φίχτε και ο Νιτχάμμερ στην Ίένα.¹⁵

Ο Φίχτε αφαιρεί κάθε προσδοκία ευδαιμονίας και με αυτό τον τρόπο όλη την προφανή δυσκολία της καντιανής κατασκευής. Επιμένει μέ συνέπεια στην καθαρή ήθικότητα, στό καθήκον χάριν του καθήκοντος. Ο καθορισμός της βούλησης από τον ήθικό νόμο του καθαρού πρακτικού Λόγου και όχι από τά πάθη των αισθήσεων μας αίρει σέ έναν ήθικό κόσμο, πέραν του αισθητού. Ο Θεός δέν είναι παρά ή τάξη που συγκροτεί έναν τέτοιο ήθικό κόσμο: ή τάξη σύμφωνα μέ την οποία τηρώντας τον ήθικό νόμο προσεγγίζουμε τον ήθικό

Fichtes Entlassung. Der Atheismusstreit vor 200 Jahren (θεματικό τεύχος), *Kritisches Jahrbuch der Philosophie*, 4, 1999, σ. 31-47. Για την αξιοποίηση του Κάντ από την «ορθόδοξη» τάση της προτεσταντικής θεολογίας της εποχής, συγκεκριμένα από τους θεολόγους της Τυβίγγης (Στόρ, Φλάτ), πρβλ. Dieter Henrich, «Philosophisch-theologische Problemlagen im Tübinger Stift zur Studienzeit Hegels, Hölderlins und Schellings», στό *Konstellationen. Probleme und Debatten am Ursprung der idealistischen Philosophie (1789-1795)*, Klett-Cotta, Στουτγάρδη 1991, σ. 171-213.

¹⁵ Δέν θα συζητηθεί εδώ ή άλλη πέτρα του σκανδάλου, τό εκ πρώτης όψεως προκλητικότερο αλλά ως προς τη φιλοσοφική ουσία σχετικά ανώδυνο άρθρο του Φόρμπεργκ στό ίδιο τεύχος του περιοδικού. Βλ. Friedrich Karl Forberg, «Entwicklung des Begriffs der Religion», στό W. Röhr (έπιμ.), *Appellation an das Publikum... Dokumente zum Atheismusstreit um Fichte, Forberg, Niethammer. Jena 1798/99*, Reclam, Λειψία 1987, σ. 23-38.

σκοπό τῆς αὐτάρκειας τοῦ Λόγου, τῆς πλήρους ἀνεξαρτησίας ἀπὸ τὴν αἰσθητικότητα.¹⁶

Σέ μιά ἐπιστολή του, ὁ Φίχτε διευκρινίζει, ἐντελῶς σπινοζικά, ὅτι ἡ τάξη θά πρέπει νά κατανοηθεῖ ὡς *ordo ordinans* καί ὄχι *ordo ordinatus* (κατά τὴ *natura naturans* καί τὴ *natura naturata* τοῦ Σπινόζα).¹⁷ Γι' αὐτό τὸ λόγο προτιμήθηκε προηγουμένως ἡ διατύπωση: «ἡ τάξη πού συγκροτεῖ». Ἡ σκανδαλώδης θέση τοῦ Φίχτε, «*Gott ist die moralische Weltordnung*», μεταφράζεται φυσιολογικά: «ὁ Θεός εἶναι ἡ τάξη τοῦ ἠθικοῦ κόσμου» ἢ μᾶλλον: «ὁ Θεός εἶναι ὁ ἠθικός κόσμος». Σέ κάθε περίπτωση, δέν δικαιούμαστε νά συναγάγουμε ἀπὸ αὐτὴν τὴν τάξη μιά προσωπική αἰτία τῆς τάξης, οὔτε ἐν γένει ἓνα ὄν, μιά ὑπαρξη, μιά ὑπόσταση.¹⁸

Θά πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι τὸ βῆμα ἀπὸ τὸν Κάντ στὸν Φίχτε δέν εἶναι τόσο μεγάλο καί τόσο ἀναπάντεχο ὅσο ἴσως φαίνεται. Ὁ Κάντ ἦταν ἐκεῖνος πού ἐπέμενε ὅτι τὸ αἶτημα τῆς ὑπαρξης τοῦ Θεοῦ περιέχεται ἤδη

¹⁶ Βλ. Johann Gottlieb Fichte, «Über den Grund unseres Glaubens an eine göttliche Weltregierung» (1798), στό Fichte, *Werke*, ἐπιμ. I. H. Fichte, Walter de Gruyter, Βερολίνο 1971, τόμ. V, σ. 177-189: 183, 186. Πρὸβλ. Fichte, *Appellation an das Publicum gegen die Anklage des Atheismus* (1799), στό Fichte, *Werke*, ὁ.π., τόμ. V, σ. 191-238: 206 κ.έ.

¹⁷ Βλ. τὴν ἐπιστολή τοῦ Φίχτε στὸν Ράινχολντ (Karl Reinhold) τῆς 8ης Ἰανουαρίου 1800, στό W. Jaeschke (ἐπιμ.), *Der Streit um die Gestalt einer Ersten Philosophie (1799-1807)*, Meiner, Ἀμβούργο 1999, παράρτημα (Πηγές), σ. 64-67: 64.

¹⁸ Βλ. Fichte, «Über den Grund unseres Glaubens an eine göttliche Weltregierung», ὁ.π., σ. 186, 188. Πρὸβλ. Fichte, *Appellation an das Publicum*, ὁ.π., σ. 216 κ.έ.

στὸν ἠθικό νόμο, ὅτι δέν αἰτούμαστε «τὴν ὑπαρξη ὁποιοῦ-δήποτε ἀντικειμένου παρά μόνο ἓνα γνώμονα (κανόνα) τῆς πράξης ἐνός ὑποκειμένου»,¹⁹ δηλαδή τὴν προσήλωσή στὴν καθαρὴ ἠθικότητα, ἢ ἀκόμη, στὰ κατάλοιπά του, ὅτι «ὁ Θεός δέν εἶναι μιά ὑπόσταση, ἀλλὰ ἡ προσωποποιημένη ἰδέα τοῦ δικαίου καί τῆς καλοβουλίας». ²⁰ Ἡ διαφορὰ εἶναι ὅτι γιὰ τὸν Κάντ αὐτὴ ἡ ὑποστασιοποίηση ἢ προσωποποίηση εἶναι μέ ἓναν τρόπο ἀναγκαία, ἐνῶ γιὰ τὸν Φίχτε ὁποιαδήποτε τέτοια παράσταση ἰσοδυναμεῖ μέ εἰδωλολατρία.²¹

Στὴν ἐπίσημη κατηγορία τοῦ ἀθεϊσμοῦ ὁ Φίχτε—πού εἶχε προκαλέσει ἓνα προηγούμενο σκάνδαλο στὴν Ἰένα, βάζοντας μαθήματά του τίς Κυριακές τὴν ὥρα τῆς λειτουργίας καί πού, ἂν μὴ τι ἄλλο, εἶχε χαρακτηρη—ἀπάντησε ὅτι ἄθεοι εἶναι ἐκεῖνοι πού τὸν κατηγοροῦν. «Ἐνθεοὶ εἶναι ὅσοι πράττουν τὸ καθήκον χάριν τοῦ καθήκοντος. Ἄθεοι εἶναι ὅσοι περιμένουν ἀνταπόδοση, καθὼς ὁ Θεός τους εἶναι ὁ «ἄρχων τοῦ κόσμου τούτου», δέν εἶναι ὁ ἀληθινός Θεός.»²² Ἡ συνέπεια ἦταν ὄχι μὲν νά καεῖ στὴν πυρά, ὅπως προηγούμενοι ἥρωες τοῦ φιλοσοφικοῦ μαρτυρολογίου, ἀλλὰ πάντως νά ἐκ-

¹⁹ Kant, «Verkündigung des nahen Abschlusses eines Traktats zum ewigen Frieden in der Philosophie», AA, τόμ. 8, σ. 413-422: 418· καί «Ἐξαγγελία μιᾶς ἐπικείμενης περάτωσης μιᾶς πραγματείας γιὰ τὴν αἰώνια εἰρήνη στὴ φιλοσοφία», *Τέσσερα δοκίμια*, ὁ.π., σ. 107-119: 114.

²⁰ Kant, *Opus postumum*, AA, τόμ. 22, σ. 108.

²¹ Βλ. Fichte, *Appellation an das Publicum*, ὁ.π., σ. 219 κ.έ.: Fichte, *Gerichtliche Verantwortung gegen die Anklage des Atheismus* (1799), στό Fichte, *Werke*, ὁ.π., τόμ. V, σ. 239-333: 261, 267.

²² Fichte, *Appellation an das Publicum*, ὁ.π., σ. 219.

διωχθεῖ ἀπό τό πανεπιστήμιο τῆς Ίένας. Δέν μπορεί νά συζητηθεῖ ἐδῶ τό πολιτικό πλαίσιο τῆς διένεξης, πού παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον ὅπως ἄλλωστε καί ἐκεῖνο τῆς πρώτης διένεξης. Ὁ Φίχτε ἔχει πάντως τήν ἐπίγνωση πώς «δέν εἶναι ὁ ἀθεϊσμός μου ἐκεῖνος πού διώκεται, ἀλλά ὁ δημοκρατισμός μου. Ὁ πρῶτος ἔδωσε ἀπλῶς τήν ἀφορμή».²³ Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ μονάχα πώς εἶναι σαφές ἡ πολιτική συνδῆλωση τῆς ἴδιας τῆς θεολογίας τοῦ Φίχτε: ἐνῶ ὁ Κάντ ἀκόμη σκέφτεται τόν Θεό ὡς μονάρχη τοῦ ἠθικοῦ κόσμου, γιά τόν Φίχτε ρητά δέν εἴμαστε «δοῦλοι» τοῦ Θεοῦ, παρά εἴμαστε «ἐλεύθεροι συμπολίτες τοῦ βασιλείου του». Τό «εἶναι τοῦ Θεοῦ» δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό τόν ἠθικό νόμο, τό νόμο αὐτῆς τῆς τάξης, αὐτοῦ τοῦ βασιλείου.²⁴

Προκειμένου νά γίνει κατανοητή ἡ παρέμβαση τοῦ Γιακόμπι στή διένεξη, θά πρέπει πρῶτα νά ἐκτεθεῖ συνοπτικά ὁ τρόπος πού ὁ Φίχτε μετασχηματίζει συνολικά τήν καντιανή φιλοσοφία, τόν ὑπερβατολογικό ἰδεαλισμό. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Φίχτε δέν εἶναι, ὅπως συχνά πιστεύεται, ἕνας ὑποκειμενικός ἰδεαλισμός, ἕνα εἶδος σολιψισμοῦ. Ἡ θέση πού ὁ Κάντ ὀνομάζει ἐμπειρικό ρεαλισμό ἰσχύει ἀπολύτως καί γιά τόν Φίχτε: ἀπό τή σκοπιά τῆς ἐμπειρίας τά ἀντικείμενα εἶναι πραγματικά, ἡ γνώση τους ἀντικειμενική. Ἀπό τήν ὑπερβατολογική σκοπιά, ὅταν δηλαδή κοιτᾶμε τήν ἴδια τή γνώση καί

²³ Fichte, *Gerichtliche Verantwortung*, ὁ.π., σ. 287· πρβλ. σ. 286: «Εἶμαι γι' αὐτούς ἕνας δημοκράτης, ἕνας Ἰακωβίνος· αὐτό εἶναι τό θέμα.»

²⁴ Fichte, *Appellation an das Publicum*, ὁ.π., σ. 237.

τούς ὄρους της, τά ἀντικείμενα δέν εἶναι παρά φαινόμενα τῆς συνείδησης ὅπως συγκροτοῦνται ὑπό τούς νόμους τῆς διάνοιας ὡς ὄρους τῆς ἀντικειμενικῆς γνώσης. Ἀπό αὐτή τή σκοπιά, ὁ Κάντ διακρίνει τό φαινόμενο ἀπό τό ἄγνωστο πράγμα καθ' ἑαυτό. Ὁ Φίχτε τώρα δέν χρειάζεται τήν παραδοχή ἐνός πράγματος καθ' ἑαυτό πού ἐρεθίζει τίς αἰσθήσεις μας καί προκαλεῖ τίς ἐντυπώσεις· ἡ σκέψη τοῦ καθ' ἑαυτό εἶναι ἀπλῶς ἡ ἀναγκαῖα σκέψη ἐνός ὀρίου στή δραστηριότητα τῆς νόησης. Ὁ Φίχτε εἶχε ἐδῶ, εἰρήσθω ἐν παρόδῳ, νά ἀντιμετωπίσει ἕνα πρόβλημα πού εἶχε ἐπισημάνει μάλιστα ὁ Γιακόμπι: τή δύσκολη καί παράδοξη θέση στήν ὁποία ἔρχεται ὁ Κάντ, ὄντας ὑποχρεωμένος νά μιλά γιά ἕναν τέτοιο μηχανισμό τῆς πρόκλησης τῶν ἐντυπώσεων, ἕνα μηχανισμό ἔξω ἀπό τό πεδίο τῆς γνώσης.²⁵ Γιά τόν Γιακόμπι, ἡ βεβαιότητα γιά τήν ὕπαρξη τῶν ἀντικειμένων τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου εἶναι μιά πίστη, ἀπαιτεῖ ἐκεῖνο τό ἄλμα ἔξω ἀπό τόν κύκλο τῆς γνώσης. Γιά τόν Φίχτε, ἀπό τήν ἄλλη, τό ἀκατανόητο ὄριο ἀποκτᾶ μιά σημασία στήν πρακτική σφαῖρα. Ὁ Φίχτε προεκτείνει τό καντιανό πρωτεῖο τοῦ πρακτικοῦ Λόγου ὡς ἐξῆς: ἐκεῖνο πού μᾶς ἀναγκάζει νά βλέπουμε τόν αἰσθητό κόσμο ὡς πραγματικό, ἀπέναντί μας, καί ὄχι ἐντέλει ὡς μιά προβολή τῆς νόησης, εἶναι τό ἠθικό μας καθῆκον, πού ὀφείλουμε σέ αὐτό τόν κόσμο νά ἐπιτελέσουμε. «Ὁ κόσμος εἶναι τό αἰσθητοποιημένο περιεχό-

²⁵ Βλ. Jacobi, *David Hume über den Glauben oder Idealismus und Realismus* (1787), στό W. Jaescke καί I.-M. Pischke (ἐπιμ.), *Jacobi Werke*, 2.1, Meiner, Ἀμβούργο 2004, σ. 5-112: 109.

μενο τοῦ καθήκοντός μας».²⁶ Τό «ἀληθινό καθ' ἑαυτό», πίσω ἀπό τόν αἰσθητό κόσμο, εἶναι τό ὑπεραισθητό, ὁ ἠθικός κόσμος.²⁷ Ὁ Φίχτε μιᾶ γιά ἕναν κριτικό ἢ ὑπερβατολογικό ἰδεαλισμό ἢ καί γιά ἕναν πρακτικό ἰδεαλισμό.²⁸

Ὁ Γιακόμπι λοιπόν παρενέβη στή διένεξη μέ μιᾶ ἐπιστολή στόν Φίχτε, τήν ὁποία ὅμως κιόλας δημοσίευσε. Ἐκ πρώτης ὄψεως, ἡ ἐπιστολή εἶναι ἕνας ὕμνος στόν Φίχτε. Στούς «Ἰουδαίους τοῦ θεωρησιακοῦ Λόγου»²⁹ —δηλαδή στούς φιλοσόφους μέ τήν αὐστηρή ἔννοια, πού ζητοῦν μιᾶ συστηματική, ὀρθολογική φιλοσοφία— ὁ Γιακόμπι ἀναγγέλλει τόν βασιλέα τους, τόν «ἀληθινό Μεσσία τοῦ θεωρησιακοῦ Λόγου».³⁰ Ὁ «βαπτιστής τῆς Καινιξβέργης» (Κάντ) ἦταν μονάχα ὁ πρόδρομός του. Ὁ ἴδιος ὁ Γιακόμπι εἶναι ἕνας «Ναθαναήλ», πού ἀναγνωρίζει δηλαδή τόν Φίχτε ὡς Μεσσία καί «βασιλέα τοῦ Ἰσραήλ», ἀλλά «ἕνας Ναθαναήλ μεταξύ τῶν ἐθνικῶν». Δέν ἀνήκε στήν Παλαιά Διαθήκη, δέν ἀνήκε δηλαδή στούς φιλοσόφους μέ τήν αὐστηρή ἔννοια, στούς Ἰουδαίους τοῦ θεωρησιακοῦ Λόγου («κράτησα τήν ἀκροβυστία», γράφει κατά λέξη ὁ Γιακόμπι), δέν ἀνήκει οὔτε καί στήν Καινή. Ὅπως τόν ἄλλο

²⁶ Fichte, «Über den Grund unseres Glaubens an eine göttliche Weltregierung», ὁ.π., σ. 185.

²⁷ Fichte, *Appellation an das Publicum*, ὁ.π., σ. 210.

²⁸ Βλ. Fichte, *Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre* (1794), στό Fichte, *Werke*, ὁ.π., τόμ. I, σ. 83-328: 156.

²⁹ *Jacobi an Fichte* (1799), στό W. Jaeschke (ἐπιμ.), *Der Streit um die Gestalt einer ersten Philosophie*, ὁ.π., παράρτημα, σ. 3-43: 7.

³⁰ Ὁ.π., σ. 6.

Μεσσία, τέλος, ἔτσι καί αὐτόν ἐδῶ δέν τόν δέχτηκε ὁ λαός του· ἔγινε «λίθος προσκόμματος καί πέτρα σκανδάλου».³¹

Γιατί ὅμως ὁ Φίχτε εἶναι ὁ Μεσσίας; Ἐπειδή πραγματώνει τό ἰδεῶδες γιά τό ὁποῖο μιλοῦσε ὁ Γιακόμπι ἤδη στήν πρώτη διένεξη, δηλαδή τό ἰδεῶδες μιᾶς ὀρθολογικῆς φιλοσοφίας ὡς κλειστοῦ ἀποδεικτικοῦ συστήματος ἐννοιῶν καί νόμων. Εἶναι ὁ «γνήσιος υἱός τῆς προφητείας»³² μιᾶς αὐτάρκους, ἐμμενοῦς φιλοσοφίας, πού δέν θεμελιώνεται σέ κάτι ἔξω ἀπό αὐτήν. Προφήτες του εἶναι ὁ Σπινόζα (ὁ ὁποῖος ἔφτασε κοντά στό τέρμα, ἀλλά σκέφτηκε τήν ἐνότητα τῆς σκέψης καί τῆς ἔκτασης ὡς αὐτάρκη ὑπόσταση, ἐνῶ ἡ «νόηση πού σκέφτεται μέ συνέπεια ὡς τό τέλος»³³ δέν μπορεῖ παρά νά θέσει τόν ἑαυτό της ὡς ἀπόλυτο) καί ὁ Κάντ (καθώς ὁ Φίχτε εἶναι βέβαια ὁ συνεπής Κάντ, χωρίς τό πράγμα καθ' ἑαυτό). Γιά νά χαρακτηρίσει τή φιλοσοφία τοῦ Φίχτε, ὁ Γιακόμπι εἰσάγει στή φιλοσοφική ὀρολογία τόν ὄρο μηδενισμός:³⁴ τά ἀντικείμενα δέν εἶναι τίποτε ἔξω ἀπό τή νόηση, ἔξω ἀπό τό ἐγώ ἐν γενεῖ, ἀλλά καί τό ἴδιο τό ἐγώ, ἀφότου ὁ Κάντ κατεδάφισε τήν ἰδέα μιᾶς ὑποστασιακῆς ψυχῆς, δέν εἶναι παρά τό «ὄχημα» τῶν νοητικῶν μορφῶν, σύμφωνα μέ τήν καντιανή διατύπωση,³⁵ ἢ «ἡ μορφή μιᾶς μορφῆς», ὅπως γράφει

³¹ Ὁ.π., σ. 7.

³² Ὁ.π., σ. 6.

³³ Ὁ.π.

³⁴ Βλ. ὁ.π., σ. 19.

³⁵ Kant, *Kritik der reinen Vernunft* (A 1781/B 1787), Meiner, Ἄμβουργο 1998, A 341/B 399.

ἄλλοῦ ὁ Γιακόμπι.³⁶ Αὐτή ἡ φιλοσοφία εἶναι λοιπόν μηδενισμός καί εἶναι βέβαια ἀθεϊσμός.

Ὅποτε τό ὡσαννά γιά τόν Μεσσία περιεῖχε ἐξαρχῆς τό «σταύρωσον αὐτόν». Ὁ Γιακόμπι μᾶς δείχνει ποιός εἶναι ὁ Μεσσίας γιά νά ξέρουμε ποιόν πρέπει νά σταυρώσουμε. Ἡ ἐπιστολή του εἶναι ἕνα φιλί τοῦ Ἰούδα.³⁷ Τόν ἴδιο τόν Φίχτε ὁ Γιακόμπι ρητορικά τόν ἀπαλλάσσει, ὅπως εἶχε κάνει καί μέ τόν Σπινόζα: μπορεῖ ὁ φιλόσοφος μέ τά χεῖλη νά ἀρνεῖται τόν ζωντανό Θεό, ὄχι ὅμως ὁ ἄνθρωπος Φίχτε στά φυλλοκάρδια του.³⁸ Πάντως ἡ φιλοσοφία τοῦ Φίχτε εἶναι ἀθεϊστική, ὅπως ἀντίστροφα ὁ Γιακόμπι ὁμολογεῖ ὅτι γιά αὐτή τή φιλοσοφία, τήν «ὑπερβολικά καθαρή θρησκεία»,³⁹ εἶναι ὁ ἴδιος ἄθεος:

Ναί, ἐγώ εἶμαι αὐτός ὁ ἄθεος, πού ἐνάντια στή βούληση πού δέν βούλεται τίποτε ψεύδομαι, ὅπως ἡ Δεισδαμόνα [...] — Ναί, ἐγώ εἶμαι πού μαδάω τά στάχυα ἐν τοῖς σάββασι, ἀπλῶς ἐπειδή πεινάω καί ἐπειδή ὁ Νόμος διά τόν ἄνθρωπον ἐγένετο, οὐχ ὁ ἄνθρωπος διά τόν Νόμον.⁴⁰

Ἡ «βούληση πού δέν βούλεται τίποτε» δηλώνει βέβαια τήν καθαρή ἠθικότητα, τό δέ «ψεῦδος» ἀναφέρεται στή γνωστή συνέπεια τῆς καντιανῆς ἠθικῆς: ἡ κατηγορική προστακτική ἀπαγορεύει τό ψέμα σέ κάθε

³⁶ Jacobi, *David Hume über den Glauben oder Idealismus und Realismus*, ὁ.π., σ. 61.

³⁷ Βλ. Walter Jaeschke, «Der Messias der spekulativen Vernunft», στό Kodalle καί Ohst, *Fichtes Entlassung*, ὁ.π., σ. 143-157: 146.

³⁸ Βλ. *Jacobi an Fichte*, ὁ.π., σ. 19, 22.

³⁹ Ὁ.π., σ. 22.

⁴⁰ Ὁ.π., σ. 16.

περίπτωση. Ἐντέλει, ἡ ὑπακοή στήν κατηγορική προστακτική —ἐκεῖνο πού γιά τόν Φίχτε δίνει στόν κόσμο χρῶμα καί πραγματικότητα— σημαίνει γιά τόν Γιακόμπι, «πού μαδάει τά στάχυα ἐν τοῖς σάββασι», τήν ὑποταγή στό γράμμα τοῦ νόμου.

Ὁ Γιακόμπι δέν ἀρνεῖται τή μορφή τοῦ ἠθικοῦ νόμου ὅπως δέν ἀρνεῖται καί τίς μορφές τῆς γνώσης πού ἐκθέτουν ὁ Κάντ καί ὁ Φίχτε. Ὅμως στό Λόγο τῶν φιλοσόφων πού παράγει ὁ ἴδιος τίς ἀλήθειες του, τίς μορφές καί τούς νόμους, ὁ Γιακόμπι ἀντιπαραθέτει ἕναν «φυσικό Λόγο»⁴¹ πού δέν παράγει, ἀλλά προσλαμβάνει: προσλαμβάνει «τό ἴδιο τό ἀληθές»⁴² πίσω ἀπό τίς ἀλήθειες. Στή φιλοσοφία μέ τήν αὐστηρή ἔννοια, πού στήν ἄκρα της συνέπεια ὀδηγεῖ στόν μηδενισμό καί στερεῖται θεμελίου (ὁ Μεσσίας Φίχτε μέ τό κλειστό σύστημά του μᾶς ἀπάλλαξε ὄντως ἀπό τήν αὐταπάτη ὅτι θά συναγάγουμε συλλογιστικά αὐτό τό θεμέλιο),⁴³ ὁ Γιακόμπι ἀντιπαραθέτει τή μή φιλοσοφία αὐτοῦ τοῦ φυσικοῦ Λόγου, τήν ἐσωτερική ἀποκάλυψη τοῦ ζωντανοῦ Θεοῦ, ἔξω ἀπό τό ἐγώ.

Θά πρέπει καί πάλι νά ἀποφευχθεῖ ἡ σύγχυση τῆς θέσης τοῦ Γιακόμπι μέ μιά καταφυγή στήν ἱστορική ἀποκάλυψη, στόν Θεό τῆς Βίβλου. Ὁ Γιακόμπι ζητᾶ καί ἐκεῖνος μιά καθαρή θρησκεία,⁴⁴ ἀπλῶς ὄχι «ὑπερβο-

⁴¹ Ὁ.π., σ. 19.

⁴² Ὁ.π., σ. 9. Πρβλ. ἀκόμη ὁ.π., σ. 14, καί —γιά τό μοντέλο τῆς γνώσης ὡς παραγωγῆς— σ. 25 κ.έ.

⁴³ Βλ. ὁ.π., σ. 14 κ.έ.

⁴⁴ Βλ. ὁ.π., σ. 21 κ.έ., καθώς καί τό κείμενο τοῦ Γιακόμπι πού

λικά καθαρή» σάν τοῦ Φίχτε. Ἡ ἐπίκληση ἑνός φυσικοῦ Λόγου κατά τόν τρόπο τοῦ Γιακόμπι ἔχει ὅμως μιά καταφανή δυσκολία: ποίος βεβαιώνει ὅτι πρόκειται ὄντως γιά μιά πρόσληψη καί ὄχι πάλι γιά μιά παραγωγή, μάλιστα μιά παραγωγή κατά τό δοκοῦν; Τή δυσκολία εἶχε ἐπισημάνει, ὅπως εἶδαμε, ὁ Κάντ στήν παρέμβασή του στήν πρώτη διένεξη. Τή δυσκολία εἶχε ἐπισημάνει ἤδη ὁ Λέσσιγκ στούς διαλόγους του μέ τόν Γιακόμπι, πού πυροδότησαν τήν πρώτη διένεξη: «Λόγια, ἀγαπητέ Γιακόμπι, λόγια! Τό ὄριο πού θέλετε νά θέσετε, δέν μπορεῖ νά καθοριστεῖ. Καί ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἀνοίγετε τό γήπεδο στήν ὄνειροφαντασία, στήν ἀνοησία, στήν τυφλότητα».⁴⁵ Τήν ἴδια δυσκολία ἐπισημαίνει τώρα καί ὁ Φίχτε, στήν ἐπιστολή του πού ἀναφέρθηκε παραπάνω. Σημειώνει μάλιστα ἐπιπλέον τό ἑξῆς:

Ἡ θεωρία μου συγκρούεται τάχα μέ τίς ἀποφάνσεις τοῦ φυσικοῦ νοῦ; Ἄς μοῦ πεῖ ὁ Γιακόμπι, πού μπορεῖ κανεῖς

πυροδότησε τήν τρίτη διένεξη: Jacobi, *Von den Göttlichen Dingen und ihrer Offenbarung* (1811), στό W. Jaeschke (ἐπιμ.), *Der Streit um die Göttlichen Dinge (1799-1812)*, Meiner, Ἀμβούργο 1999, παράρτημα (Πηγές), σ. 157-241: 230. Στό κείμενο αὐτό ὁ Γιακόμπι δέν ἐπιτίθεται μονάχα στή «δεύτερη κόρη τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας» (ὁ.π., σ. 203), δηλαδή τή φιλοσοφία τοῦ Σέλλινγκ (ἡ πρώτη ἦταν ἐκείνη τοῦ Φίχτε), ἀλλά ἀντιπαρατίθεται ἐκτενῶς καί μέ μιά τάση ἐπιστροφῆς στή θετική θρησκεία (βλ. ὁ.π., σ. 175 κ.έ., 199 κ.έ.). Γιά τήν τρίτη διένεξη ὡς συνέχεια τῶν δύο διενέξεων πού παρουσιάζονται ἐδῶ, πρβλ. Ingo Kauttli, «Von "Antinomien der Überzeugung" und Aporien des modernen Theismus», στό W. Jaeschke (ἐπιμ.), *Der Streit um die Göttlichen Dinge*, ὁ.π., σ. 1-34.

⁴⁵ Jacobi, *Über die Lehre des Spinoza*, ὁ.π., σ. 35.

ἀλήθεια νά βρεῖ ἔστω καί μιά ὑποψία μιᾶς παράστασης τοῦ φυσικοῦ νοῦ γι' αὐτό τό ἀντικείμενο. Τό μόνο πού βλέπω παντοῦ εἶναι ἕνας τεχνητός νοῦς, διαμορφωμένος ἀπό κάποια θεολογία. Τό τί ἔχει νά μᾶς πεῖ ὁ φυσικός νοῦς γι' αὐτά τά πράγματα, θά τό μάθουμε μονάχα ἀφοῦ πρῶτα τόν ἀπελευθερώσουμε.⁴⁶

⁴⁶ Ἐπιστολή τοῦ Φίχτε στόν Ράινχολντ τῆς 8ης Ἰανουαρίου 1800, ὁ.π., σ. 65. — Ἀντιστικτικά πρὸς τή θέση τοῦ Φίχτε ὅσο καί πρὸς ἐκείνην τοῦ Γιακόμπι, ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ἡ στάση τοῦ ὕστερου Φρήντριχ Σλέγκελ, μετά δηλαδή τή μεταστροφή τοῦ ρομαντικοῦ στοχαστῆ στόν καθολικισμό. Στή βιβλιοκρισία του γιά τό ἔργο τοῦ Γιακόμπι πού πυροδότησε τήν τρίτη διένεξη, ὁ Σλέγκελ ἀντιμετωπίζει τήν ἐπίκληση τοῦ φυσικοῦ Λόγου ἐκ μέρους τοῦ Γιακόμπι ὡς ἡμίμετρο, καθώς στήν πεπτωκυῖα κατάσταση ὁ φυσικός Λόγος καί ὁ τεχνητός/ἐπιστημονικός Λόγος τῶν φιλοσόφων εἶναι ἐξίσου πεπτωκότες, ἐξίσου ἀπομακρυσμένοι ἀπό μιά ὑγιή, πρωταρχική κατάσταση. Ἡ διέξοδος βρίσκεται στήν ἐπιστροφή στήν ἐξωτερική, θετική, ἱστορική ἀποκάλυψη, στόν Θεό τῆς Βίβλου. Βλ. Friedrich Schlegel, «Jacobi-Rezension» (1812), στό W. Jaeschke (ἐπιμ.), *Der Streit um die Göttlichen Dinge*, ὁ.π., παράρτημα, σ. 328-339: 330 κ.έ., 334 κ.έ., 337 κ.έ.